

XALQARO INVESTITSIYA HUQUQINING EVOLUSTISIYASI, BAHOSI VA KELAJAKDAGI RIVOJLANISHI

Suyunov Javohirbek Ilxom o`g`li

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti

Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik 3-kurs talabasi

Annotatsiya: mazkur mavzu orqali investitsiya bu o`zi nima ekanligi, uning kelib chiqishi, evolutsiyasi, investitsiya faoliyatining sub`ekti, obekti, ushbu faoliyatning maqsadi, bir qator davlatlarning investitsiya qonunchiligi bilan qiyosiy tahlillari, bahosi hamda ushbu huquqning kelajakdagi o`rni haqida fikr-mulohazalar, amaliyot amteriallari tahlili berilgan.

**Tayanch so`zlar:** investitsiyalar, reinvestitsiya, investitsiya faoliyati, investor, investitsiya turlari, investitsiyalash manbalari, investitsiya ob`ekti.

Maqola ob`ekti Xalqaro investitsiya huquqidir.

Ushbu ishning maqsadi xalqaro investitsiya huquqining kelib evolutsiyasi, xususiyatlari va muammolarini o`rganish, xalqaro konvensiya va bitimlarning xalqaro investitsiya huquqining manbalari sifatidagi rolini aniqlash hamda uning kelajakda qay darajada rivojlanishini tahlil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilishimiz kerak:

- Xalqaro investitsiya huquqining evolutsiyasini tahlil qilish;
- Xalqaro investitsiya huquqi tushunchasi va xususiyatlarini ochib berish;
- Xalqaro investitsiya huquqi muammolarini tahlil qilish;
- Xalqaro investitsiyalarning rivojlanish jarayonini ko`rib chiqish.

Avvalambor, investitsiya huquqi tushunchasiga to`xtaladugan bo`lsak, **investitsiya** bu — foyda (daromad) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida, davlat, yuridik va jismoniy shaxslar (investorlar) tomonidan cheklangan imkoniyatlardan samarali foydalanib, cheklanmagan ehtiyojni qondirish uchun iqtisodiyotning turli sohalariga ma`lum muddatga sarflangan barcha turdagi boyliklardir<sup>1</sup>. Ko`pchilik iqtisodiyotni tushunmaydiganlar esa investitsiyani qarz sifatida tushunishadi. Davlat qarzi hisoblab chiqilganda esa investitsiyalar hisobga olinmaydi. Hozirgi kunda xalqaro investitsiya huquqi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu huquqning dolzarbligini bir qator holatlarga bog`liq holda tahlil qiladigan bo`lsak, **birinchidan**, xalqaro investitsiya huquqi iqtisodiy huquqning bir kichik tarmog`i sifatida yaqinda shakllana boshladi. Xalqaro investitsiya huquqining shakllanib borishi bir necha murakkab bosqichlarda kechdi va ularni o`rganish biz uchun prinsipial ahamiyatga ega deb o`ylayman, chunki har bir bunday bosqich xalqaro

¹ O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. Brinchi jild. Toshkent, 2000-yil;

shartnoma va bitimlarning ma'lum bazasini shakllantirish orqali vujudga keladi. **Ikkinchidan**, bugungi kunda xalqaro investitsiya huquqida ko'plab muammolar mavjud bo'lib, ulardan **biri xorijiy investitsiyalarning huquqiy himoyasini ta'minlashdir**.

Ana endi, investitsiya huquqining evolutsiyasi jarayoniga to'xtalsak, qadim zamonlardan beri odamlar chet elga sarmoya kiritish va tadbirkorlik bilan shug'ullanish uchun ketishgan. Yevropalik savdogarlar mahalliy jamoalar bilan savdo qilish uchun Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasiga bora boshlaganlarida, mahalliy qonunlar ularga nisbatan qo'llanilmagan, chunki ular o'z davlatlarining qonunlariga bo'ysungan holda harakat qilishgan. **Grotius** va **Vattel**² kabi ilk olimlar bunday pozitsiyani qo'llab-quvvatlaganlar. Ushbu dalil, bu tadbirkorlar qayerga bormasinlar, o'z millati bo'lgan mamlakat qonunini o'zlari bilan olib yurishgan va shuning uchun mahalliy qonunlarga bo'ysunmagan degan taxminga asoslanishadi³. Shuningdek, mahalliy qonun past darajada bo'lganligi sababli, u o'z mamlakatining yuqori qonunchiligiga bo'ysunadigan chet elliklarga nisbatan qo'llanilmagan. Yana bir olim **Sutton** ta'kidlaganidek, Yevropa davlatlarining Osiyo va Afrika davlatlari bilan tuzgan ko'plab shartnomalarida yevropaliklar o'z davlatlarining yurisdiksiyasi ostida qolishlari va ularning konsullari o'z vatandoshlari ustidan yurisdiksiyani amalga oshirishlari shart edi⁴. Shunday qilib, xalqaro investitsiyalar huquqi rivojlanishining dastlabki yillarida hech bir davlat chet el aktivlarini ekspropriatsiya qilishi yoki milliylashtirishi mumkin emasligini tushunishgan edi. Davlatlar xalqaro minimal standart tushunchasidan kelib chiqadigan xalqaro majburiyatlaridan qochish uchun sabab sifatida milliy qonunlarga murojaat qila olmadilar. Rivojlanishning keyingi bosqichidagina mustaqil davlatlar soni ortib borgach, davlatlar chet elliklarning mol-mulkini tor shartlarda va tovon to'lash sharti bilan ekspropriatsiya qilishlari mumkinligi qabul qilindi.

Xalqaro investitsiya huquqini xalqaro huquqiy tartibga solish hamda rivojlanish evolutsiyasining uchta davri mavjud. Bular:

Birinchi davr XX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Sotsialistik mamlakatlarning paydo bo'lishi xususiy mulkning to'liq milliylashtirilishiga olib keldi. Shu bilan birga, nizolar xorijiy investorlar va ularning davlatlari tomonidan qo'zg'atildi, ular milliylashtirish aktlarini noqonuniy deb topdilar va tovon to'lashni talab qildilar. Ekspropriatsiya qiluvchi davlatlar, o'z navbatida, tovon to'lashdan bosh tortdilar. Milliylashtirish paytida xorijda joylashgan mulkning sobiq egalari tomonidan tortib olinishi munosabati bilan boshqa nizolar yuzaga keldi. Ichki doktrinada davlat bir

² E de Vattel, Millatlar qonuni 174 (J Chitty ed, 1852), n 1, 457.

³ H Grotius, De Jure Belli ac Pacis Tres (rev edn, 1946), qayta nashr etilgan (1925) 3(2) The Classics of International Law, 385 (F. Kelsey, trans), TM Franck, Fairnessda keltirilganidek Xalqaro huquq va institutlarda (Oxford, Clarendon Press, 1995), 457, n 11;

⁴ SD Sutton, "Emilio Augustin Maffezini v Ispaniya Qirolligi va ICSID Bosh kotibining skrining kuchi" (2005) 21(1) Xalqaro arbitraj 113–26, 119.

tomonlama suveren choralarni amalga oshirgan taqdirda qabul qiluvchi davlat va xorijiy investorning huquqiy munosabatlariga oid pozitsiya ishlab chiqildi. *“Davlat suvereniteti prinsipidan kelib chiqib, davlat mulkka egalik qilish bilan bog‘liq barcha masalalarni, jumladan, mulkni milliylashtirish masalasini tartibga solishning mutlaq huquqiga ega bo‘ldi.”*

Ikkinchi davr “Davlat va xorijiy investor” deb nomlandi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash munosabati bilan 1950-1970-yillar davomida kapital import qiluvchi davlatlarda investitsiya kodekslari va qonunlari qabul qilindi. Nizolar kapital qo'yilmalarni milliylashtirish munosabati bilan ham, davlat tomonidan investitsiya shartnomalarini bir tomonlama o'zgartirish yoki bekor qilish natijasida ham yuzaga keldi. Xorijiy investorlar va ularning davlatlari investitsiya shartnomasini qabul qiluvchi davlat tomonidan bir tomonlama bekor qilinishini xalqaro huquq normalarining buzilishi deb baholadilar va qabul qiluvchi davlatning xalqaro javobgarligini ta'kidladilar. Bu davrda quyidagi konseptual qoidalar belgilandi:

- *qabul qiluvchi davlat va xorijiy investor o'rtasidagi investitsiya nizosi xususiy huquq nizolariga kiradi;*
- *shaxsning xalqaro jamoat javobgarligi nazariyasi rad etildi;*
- *davlatning tabiiy resurslar ustidan suverenitetini tan oldi.*

Shuningdek, ekspropriatsiyaning umumiy tamoyillari ham ishlab chiqilgan:

- *davlat ekspropriatsiyani qonuniy asosda, jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, tovon to‘lagan holda, kamsitmasdan amalga oshirish huquqiga ega; davlatning investitsiya shartnomasini jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, tovon to‘lagan holda bir tomonlama tartibda bekor qilish va bekor qilish huquqini tan oldi.*

80-yillarning birinchi yarmidan boshlab, **uchinchi davr** Sharqiy Yevropa bozorining ochilishi munosabati bilan qabul qiluvchi davlat va xorijiy investor o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solish mavzusi yangi ahamiyat kasb etayotgan davrga to'g'ri keldi. Bu holat kapital eksport qiluvchi davlatlar tomonidan siyosiy risklarni kamaytirish kafolatlari orqali investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha milliy dasturlarni yaratishga olib keldi. Xalqaro miqyosda muhim voqea 1988-yil 11-oktyabrda **investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikni** tashkil etish to'g'risidagi konvetsiyaning imzolanishi bo'ldi.

Ana endi Xalqaro investitsiya huquqining o'ziga xos xususiyatlariga hamda uning bahosiga e'tiborimizni qaratsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Mohiyatan, investitsiya huquqi bu keng ma'noda mulk huquqining timsoli, hamda amalga oshirilishidir.

Xalqaro investitsiya huquqining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, bu qonunda biz faqat chet el mulkining rejimi va himoyasi, bundan tashqari, xalqaro-huquqiy vositalar bilan ham gaplashamiz. Ayrim davlatlarning milliy huquqida xorijiy mulkchilik rejimi bir chetda qolmoqda, biroq bu rejim asosiy va albatta, xalqaro munosabatlardan befarq emas. **Ikkinchidan**, xalqaro investitsiya huquqi doirasida chet el xususiy mulkning rejimi va himoyasi izohlanadi. Chet el davlat mulkiga kelsak, u xalqaro huquqda davlat institutlari, diplomatik immunitetlar tomonidan himoya qilinadi, garchi uslubiy jihatdan xalqaro mulk huquqi doirasida chet davlat mulkining huquqiy rejimini uzrli sabablarga ko'ra ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. **Uchinchidan**, xalqaro investitsiya huquqi umuman chet el mulki haqida emas, balki xorijiy investitsiyalar haqidadir. Shu sababli, ushbu tushunchaning ta'rifi haqida savol tug'iladi. Investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish bo'yicha ikki tomonlama xalqaro shartnomalarda investitsiyalar odatda juda keng tushuniladi, mohiyatan har qanday mulkiy manfaatlar, har qanday turdagi narsalar, huquqlar va manfaatlar va h.k. Mulkiy manfaatlar, birinchi navbatda, moddiy qadriyatlar bo'lishi mumkin, ya'ni har qanday ko'char va ko'chmas mulk, shu jumladan qimmatli qog'ozlar va hokazo. Ikkinchidan, nomoddiy tovarlar haqida gap ketsa, birinchi navbatda, intellektual mulkka bo'lgan huquq va shu singarilarni tushunishimiz kerak bo'ladi. Xalqaro investitsiya huquqi bu haqiqatdan ham keng soha bo'lib, hozirgi kunda jadal rivojlanib bormoqda. Buni O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan bog'laydigan bo'lsak, davlatimiz iqtisodiyotining taraqqiyoti bevosita investitsiyalar oqimiga bog'liq. Bu borada **Harakatlar strategiyasidagi** g'oyalarni hayotga joriy etish, mamlakatimiz iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish hamda investorlarning huquq va manfaatlarini manfaatli himoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Davlatimiz rahbari **Sh.Mirziyoev** ta'biri bilan aytganda *“Qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo'lsa, o'z iqtisodiyotining barqaror o'sishiga erishgan. Shu sababli ham investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o'zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag'a bo'lmaydi”*.

Xalqaro investitsiya huquqi hozirgi kunda misli ko'rilmagan darajadagi jamoatchilik nazoratiga duch kelmoqda. So'nggi yillarda investitsiyalarni tartibga solishga investitsion muzokarachilar, amaliyotchilar va akademiklarning kichik guruhi doirasidan tashqarida ham e'tibor qaratilmoqda. Buning sababi shundaki, xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonun o'zgaruvchan holatda va investor-davlat nizolarini hal qilish (ISDS) mexanizmi huquqshunoslikda nomuvofiqlik va chalkashliklarni keltirib chiqargani uchun tanqid qilindi va natijada ISDSga qarshi jamoatchilikning noroziligiga sabab bo'ldi. Ushbu mexanizm dastlab **xususiy huquq** xarakteriga ega tor tijorat huquqiga oid nizolarni hal qilish uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, endi u ko'pincha ko'plab mamlakatlardagi jamoatchilik huquqlariga daxldor bo'lgan **ommaviy huquq masalalarini** ko'rib chiqish uchun chaqirila boshladi. Xorijiy

investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha muhim qoidalarni ifodalovchi keng qamrovli xalqaro shartnomaning yo'qligi muammoni yanada kuchaytirmoqda. Xalqaro savdo huquqi yoki xalqaro inson huquqlari huquqidan farqli ravishda, xorij investitsiyalarini tartibga soluvchi, qonun nima ekanligini va qonunni qo'llash mexanizmi qanday bo'lishini ko'rsatadigan yagona keng qamrovli xalqaro shartnoma hali ham mavjud emas. Binobarin, ko'pgina ekspertlar amaldagi tizim shunchaki ishlaymadi, degan fikrda, bunga bir qator davlatlar o'zlarining ikki tomonlama investitsiya shartnomalarini (BIT) bekor qilishlari va boshqalarning investitsiya arbitrajidan ommaviy ravishda chekinishlarini sabab sifatida keltirmoqdalar. Misol uchun, Janubiy Afrika o'z hududidagi xorijiy investorlarga nisbatan munosabatni tartibga soluvchi ichki qonunchilikni joriy etishdan ko'ra o'zining barcha BITlarini muntazam ravishda to'xtatmoqda. Indoneziya esa allaqachon to'xtatib qo'ygan. Nikaragua va Venesuela ham xuddi shunday niyatdan xoli emas. Shuningdek, yana bir qator davlatlar xalqaro investitsiya kelishuvlaridan 17 tasini kelgusi yillarda to'xtatish niyatida ekanligini ma'lum qilishgan. Bunday voqealarni qisqacha tahlil qiladigan bo'lsak, investitsiya faoliyati va chet el investorlari huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq aksariyat tartib- taomillar tarqoq holda faqatgina bir nechta qonunlar bilan tartibga solinganligi, **aksariyat qoidalarning takrorlanishi**, shuningdek ayrim muhim masalalar qonun darajasida emas, **balki nizom va yo'riqnomalar** bilan belgilanganligi ular o'rtasida ba'zi nomuvofiqlik va qarama-qarshiliklarni vujudga keltirmoqda.

Ana endi yakunda xalqaro investitsiya huquqining kelajakdagi rivojlanishi haqida mushohada yuritamiz. Ikkinchi jahon urushidan keyin kapital eksportining, shu jumladan investitsiyalar shaklida keng rivojlanishi uni xalqaro huquqiy tartibga solishni taqozo etdi. Shunga ko'ra, xalqaro investitsiya shartnomalari nisbatan yangi jarayon bo'lib shakillandi. Bunday shartnomalarni ikki tomonlama asosda tuzish amaliyotining boshlanishini rivojlanayotgan mamlakatlarga kapital eksport qilish yo'liga o'tgan sanoati rivojlangan mamlakatlar yo'lga qo'ydi. Rivojlangan mamlakatlarning o'z investorlarini ekspropriatsiya qilish imkoniyati, valyuta o'tkazmalarini taqiqlash, urushlardan zarar ko'rish va hokazolar bilan bog'liq siyosiy xavflardan himoya qilishni ta'minlash istagi shartnomalar tuzishda namoyon bo'ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlar, o'z navbatida, kapitalni jalb qilishdan manfaatdor bo'lib, ko'pincha xorijiy investorlarga xalqaro shartnomalar bilan bog'liq holda yoki ichki qonunchilik asosida bir tomonlama, soliq imtiyozlari, qo'shimcha kredit imkoniyatlari, konsalting xizmatlari va boshqalarni taqdim etdilar.

Hozirgi vaqtda dunyoda investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish bo'yicha 300 ga yaqin ikki tomonlama maxsus xalqaro shartnomalar (SPID) tuzilgan. Bu yerda yetakchilik Germaniyaga tegishli bo'lib, u 60 dan ortiq bunday shartnomalarni tuzgan, ularning barchasi bitta modelga muvofiq tuzilgan, faqat kichik o'zgartirishlar bilan. AQSH, Buyuk Britaniya, Shveysariya, Niderlandiya va boshqa

mamlakatlarda ham shunday namunaviy shartnoma turlari mavjud. Ikki tomonlama bitimlarda rivojlangan davlatlar o'z investorlari investitsiyalarining ko'proq kafolatini investitsiyalar amalga oshirilayotgan mamlakatlarning milliy beqaror qonunchiligiga qaraganda ko'radi. Ammo ikki tomonlama investitsiya shartnomasining o'zi davo emas, bu hali kapital qo'yilmalarning samarali kirib kelishini anglatmaydi. Bu boradagi qulay va barqaror milliy qonunchilik hamda mamlakatimizdagi umumiy investitsiya muhiti taklif etilayotgan investitsiyalarning rentabelligiga ishonch hosil qilayotgani muhimroqdir.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, rivojlanayotgan mamlakatlar xorijiy kapitalni jalb qilishdan manfaatdor bo'lishiga qaramay, o'zlarining tabiiy resurslariga bo'lgan suveren huquqlarini himoya qilish uchun barcha choralarni ko'rmoqdalar, xususan, ko'p tomonlama asosda korxonalar faoliyatini tartibga solishning muayyan standartlarini ishlab chiqmoqdalar. Masalan, transmilliy korporatsiyalar (TMK), shu jumladan BMTning TMKlari uchun axloq kodeksini ishlab chiqish orqali bunga erishmoqdalar.

Xullas, biz ushbu maqolada xalqaro investitsiya huquqining evolustiyasi, asosiy muammolari va uning kelajakdagi rivojlanishini ochib berishga harakat qildik. Kirish qismda biz xalqaro investitsiya huquqi tushunchasiga hamda uning rivojlanish evolustiyasi qay darajada ekanligini ko'rib chiqdik.

Asosiy qismda esa biz xalqaro investitsiya huquqining konsepsiyasi va xususiyatlari, investitsiyalarni sug'urtalash muammolari, jahonda investitsiyalarning rivojlanish jarayonini ko'rib chiqdik.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, **xulosa** qiladigan bo'lsak, bugungi kunda xorijiy investitsiyalarning xalqaro huquqiy rejimi aslida aniq shartnomalarning an'anaviy asoslariga asoslanadi. Xalqaro investitsiya huquqida ham huquqning har qanday sohasi (sub-tarmoqlari) kabi, albatta, o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Ko'rinib turibdiki, ideal holda, sug'urta va investitsiyalarni himoya qilish mexanizmlari bo'yicha global (va mahalliy) me'yoriy-huquqiy baza hozirgidan ancha kengroq bo'lishi kerak. Ushbu mavzuning dolzarbligini yana bir bor ta'kidlab, uning qo'shimcha izlanishlarga muhtojligini ta'kidlamoqchiman, chunki zamonaviy sharoitda xalqaro kafolatlar va investitsiyalarni sug'urtalashga oid normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish masalasi tobora ko'proq qo'yilmoqda. Shuningdek, Bu hech bo'lmaganda ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan islohot variantidir. Bu, shubhasiz, mintaqani isloh qilish bo'yicha eng radikal taklif bo'lib, bunga erishish, shubhasiz, qiyin. Biroq, bunday tub islohotning potentsial yutuqlari vazifani qiyinlashtirishga arziydi va xorij investitsiyalari qonunchiligi bilan bog'liq ko'plab muammolarni hal qilishi mumkinligining og'irligini hisobga olgan holda xalqaro investitsiya huquqi rejimi doirasida hal qilinishi kerak bo'lgan masalalar va keng ko'lamli masalalarni hisobga olgan holda, global ijtimoiy qadriyatlarni himoya qilish uchun xorijiy investitsiyalarni

tartibga solishga yaxlit yondashish yaxshiroqdir. Xorijiy investitsiyalarning bir yurisdiksiyadan boshqasiga o'tishini ta'minlash masalasi ham yetarlicha tartibga solinishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. М., 1992.
2. Богуславский М.М. Иностранные инвестиции: правовое регулирование. М., 1996.
3. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., Волтерс Клувер - 2004.
4. Вознесенская Н.Н. Иностранные инвестиции: Россия и мировой опыт. М., Инфра-М., 2002 г.
5. Доронина Н.Г., Семилютина Н.Г. Российское законодательство об иностранных инвестициях и проблема страхования некоммерческих рисков. В кн. «Правовое регулирование иностранных инвестиций в России». Отв. ред. Светланов А.Г. М., 1995 г.
6. Силкин В.В. Прямые иностранные инвестиции в России (правовые формы привлечения и защиты). М., Юристъ, 2003 г.
7. Турбина К.Е. Инвестиционный процесс и страхование инвестиций от политических рисков. М., 1995 г.
8. Фархутдинов И.З. Международное инвестиционное право. Теория и практика применения. М., Волтерс Клувер, 2005 г.